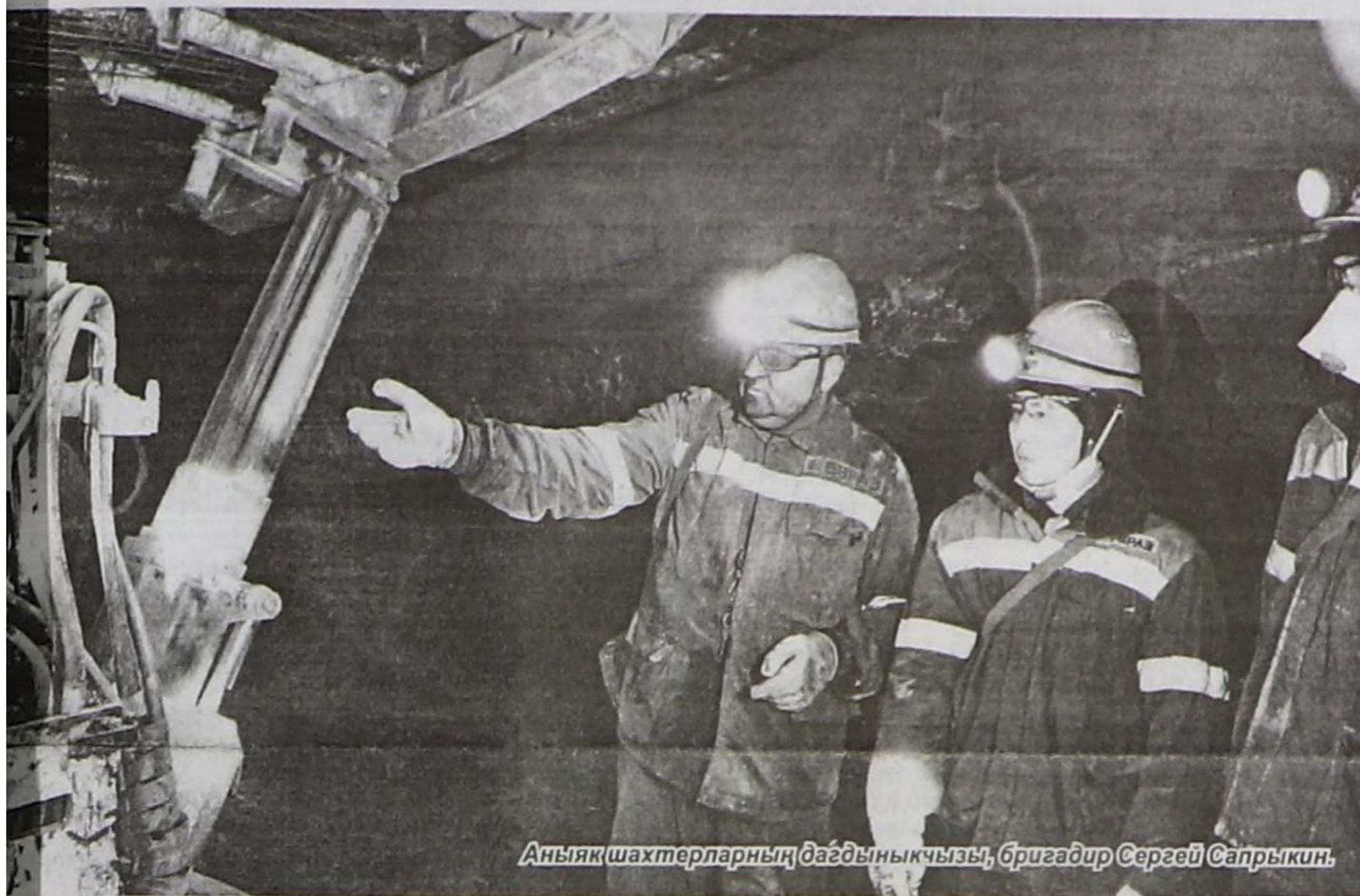

Журналистер-биле ужуражылга

САЙЗЫРАҢГАЙ ҮЕНИҢ БУДУРУЛГЕЗИ

Аныяк шахтерларның дагдыныкчызы, бригадир Сергей Сапрыкин.

Металлургия заводтарының тугуларына одаар кокс холуактыг «Ж» марканың хөмүрүн аада казып, ону Россияның будурулгелеринин хереглелинге олгаш даштыкы чурттарже үндүрүп турар «Евраз Межегей хөмүр» хөмүр-даш компаниязының чингине директору Александр Лукиных, техниктиг директору Игорь Тарантин, «Довурактың» профессионал-техниктиг училищезинде даг тывыжын чурдар мергежилди сургуулдарга бредип турар башкы Шеңне Шой-к болгаш компанияның хөй-ниитиле харылзаа тудар талазы-биле гелелиниң удуртукчузу Алексей Бов журналистер-биле брифинг суражылганы эрттирген.

— Амгы үеде «Межегей хөмүр» хөмүр-компаниязында 400 ажыг кижиле ажил-турар. Оларның аразында 100 хире иктиг ажилчыннар база дагжыларның чурттакчылары болур. Хөмүр-уургайының ажилчыннарының 60 тус черниң үндезин чурттакчылары ууржурлуг деп Тываның Баштыңынан Кара-оолдун негелдези болгаш идиг айтырыгга хамаарыштыр бидүрүжүнүң түңнели ол болур — деп, булгениң чингине директору Александр Лукиных чугаалаан.

Пышкаш Тываның Чазаа-биле «Евраз Межегей хөмүр» хөмүр-даш уур-аа аразында чардынган дугуржулга ар будурулгеге ажилдаар күзелдиге дооскан аныяк оолдарның мертин бедидип, Кузбасс болгаш Новосибирск хоорайларда даг тывыжын чурдар талазы-биле университеттерге, Довуракта техниктиг техникумга директор хемчеглерни апарудуп турар. Ийнерде 10 кижиле «Чер адаанга дагжы чорудары» база «Чер адаанга

хөмүр-даш казып тывар дагжы» деп мергежилдерде өөренип турар.

Республикада чоокта чаа ажиттыг хөмүр-даш компаниязы Таңды кожуунда чонну ажилга хаара тудар талазы-биле төп-биле база быжыг харылзаалыг ажилдап эгелзэн. Эрткен 2018 чылда «Чер адаанга даг тывыжын чорудары» деп мергежилди чедип ап, шахтага хөмүр казар ажилдарга практиканы эрткеш, 18 кижиле доктаамал ажил-биле хандырттыг.

Ынчалза-даа компания хүн бүрүде сайзырап, даг-тывыжын чорудар ажилдарның хемчээли көвүдүп турар болгаш ам-даа тускай эртем-билиг кадрлар чедишпес. Бирги ээлчегде, чер адаанга хөмүр-даш тывыжын чорудар дагжылар ам-даа 20 хире кижиле негетинип турарын будурулгениң чингине директору тайылбырлаан.

Эрткен 2018 чылдың октябрыда «Межегей хөмүр» хөмүр-даш компаниязының шахтерлары 1 сая 88 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкаш, планда көрдүнген сорулгазын 22 муң тоннага ажыг күүсеткен.

Ооң-биле чергелештир 1 дугаар участка туңгачы Александр Балеканың болгаш бригадир Алексей Перчуктуң удуртуканы дагжылар бригаданың ажилчыннары бир ай дургузунда хөмүр-даш тывыжын чорудары биле 1 муң 731 метр чер адаанда хемчээлди эрткеш, Россияда хөмүр-даш будурулгелеринин аразында рекордту тургускан.

Будурулге үндүрүп дээш төлевирлерни республика бюджетинче шилчидип турар. Чоокта чаа «Евраз Межегей хөмүр» компаниязы хоойлу езугаар тускай бот-башкарылгалыг будурулге деп эрге-байдалды чедип алган. Ынчангаш үндүрүп төлевирлеринин чамдык кезин тус черниң бюджетинче азы хөмүр-даш тывыжын чорудуп турар компанияның турар чери болур Таңды кожуунунуң бюд-

жединче кирип турар. 2018 чылда ниитизи-биле 360 сая рубль түңнүг аңгы-аңгы деңнелдиң үндүрүлгелерин республика бюджетинче кириген.

Журналистер-биле ужуражылгага Ак-Довуракта даг-үлетпүр техникумунда өөренип турар 3 сургуул оол — Барыин-Хемчик кожуундан Меңги Ооржак, Долаан Донгак, Таңдыдан Меңги Куулар база оларның башкызы Шеңне Шойдук-биле кады киришкен.

Ак-Довуракта даг-үлетпүр техникумунуң башкызы Шеңне Шойдук Москваның даг университетин «Черниң каадын болгаш ооң адаанда чыдар казымал байлактарын шинчилээри» деп мергежилди дооскан, амгы үеде өөредилгезин уламчылап, «Чер адаанда сулгарны геология талазы-биле шинчилеп өөренири» деп эртем ажилын камгалаары-биле 3-кү курстун аспирантызы, бот-өөредилге-биле немелде билиг-мергежил чедип ап турар башкы болду.

Ак-Довурактың даг техникуму 2016 чылдан эгелеп, «Евраз Межегей хөмүр» компаниязы-биле кады сырый харылзаалыг ажилдап эгелзэн. 2018 чылда «Чер адаанга ажилдар чорудар дагжы» база «Черни казып турар үеде даг будумелдери буступ дүже бээр айыыл турбазын дээш быжыглаашкын чорудар (проходчик)» мергежилдерни өөредир лицензия чөпшээрелди чедип алган.

«Межегей хөмүр-даш» уургайының удуртулгасы Ак-Довуракта даг техникумунда өөренип турар сургуулдарның стипендиязын, хөй-ниитиниң чуртталга бажынының хөлезинин болгаш компанияга практика эртип турар үезинде акшашалыңын төлөп бээр эптиг байдалдарны база тургускан. Техникумда шериг албан-хүлээлгезин эрттирген 25 оол амгы үеде өөренип турар.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүн медээлери

ХӨМҮР ӨРТЭЭ КАЖЫЛ?

Амгы үеде республикада Тываның «Даг-руда компаниязы» биле «Энергетика — үлетпүр корпорациязы» хөмүр-дашты чонга садып-сайгарып турарлар. Баштайгызынга хамааржыр Каа-Хем биле Чадаананың хөмүр-даш уургайларында чонга садып-сайгарып турар хөмүр-даштың январь 1-ден өртээ (20 хуу немелде өртээ-биле кады) 2754 рубль.

А Тываның «Энергетика — үлетпүр корпорациязы — Майнинг» КХН-ниң «Межегей хөмүр» будурулгези январь 1-ден эгелеп, немелде өртөк хуузу-биле 1 тонна «Ж» марканың хөмүр-дашын 2300 рубльге үндүр садып турар.

2018 чылда турганы-биле хереглел рыногунда хөмүр-даш өртээ 3,5 хуу өскөн. 2019 чылдың январь 1-ден эгелеп хөмүр-дашқа немелде өртөктиң 20 хуу өскени-биле ниити россияжи хереглел рыногунда хөмүр-даштың өртээ 4-4,5 хуу өзе берген.

Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа чонга хөмүр-дашты садып-сайгарарының эң үстүкү өртээн доктааткан. Ынаар мындыг санаашкыннар кирген: автомашина-биле хөмүрнү сөөртүп чедирген өртээ: 1 тонна-километр дээш 5 рубль 75 көпеек, 1 тонна хөмүрнү садып-сайгарганы дээш 137 рубльди база немелде өртөк дээш үндүрүгүнү хуузуң немей төлээр. Азы 1 т. хөмүр-даш + 137 руб. + (5 руб. 75 көп. т/км) + немелде өртөк үндүрүү (НДС).

Тываның «Даг-руда компаниязының» чонга садып-сайгарып турар хөмүр-дашынга немелде өртөк үндүрүүнүн чылдар аайы-биле өскени:

2013 чылда — 1988,06 руб./т. (ооң иштинде НДС — 303,26 руб.)

2014 ч. — 2093,42 руб./т. (НДС — 319,34 руб.)

2015 ч. — 2200,70 руб./т. (НДС — 335,70 руб.)

2016 ч. — 2365,90 руб./т. (НДС — 360,90 руб.)

2017 ч. — 2496,29 руб./т. (НДС — 380,79 руб.)

2018 ч. — 2596,0 руб./т. (НДС — 396,0 руб.)

2019 ч. — 2754,0 руб./т. (НДС — 459,0 руб.)

РОССТАТТЫҢ МЕДЭЭЗИ-БИЛЕ

Эрте берген чылда өртөктерниң херек кырында кайы хире өскенин барымдаалап тургаш, социал төлевирлерни чылда чаңгыс катап февраль 1-де өстүрер чаңгыс аай чурумну Россия Федерациязында тургускан. Росстаттың медээлери-биле 2018 чылда инфляция 3,4 хуу болган. Ынчангаш 2019 чылдың февраль 1-ден эгелзэш, ай санында бээр пособиелерни өстүрер. Ол дээрже бичии уруглар пособиеси, күш-ажылдың хоочуннарынга, тылдың ажил-ишчилеринге, репрессияга таварышкан улуска, политиктиг репрессияга таварышкан деп санаттырган кижилерге болгаш оларның өг-бүлезинге, мөчээр кижини орнукушудары-биле бээр пособиелер-дир.

2019 чылда республиканың бюджетинден 1 млрд 387 сая рубльди социал төлевирлерге шилчидер. Республикада 174 муң кижиле социал төлевирлерни апарудуп турар. Шупту социал пособиелерни чылдың-на долу хемчээли-биле берип турар.

Бөрүлөр-биле
демиселЧҮГЛЕ
ЯНВАРЬДА

Бөрүлөргө көвүдээ-нинден малчын коданнар улуг когаралга таваржып турар. Улуг-Хем кожуунга эрткен 2018 чылда 29 бөрүнү узуткаан болза, бо чылдың чүгле январьда 4-тү аңчылар адып кааннар. Малчын коданнар бирээлеп-ийилеп хойларын алзып-ла турар. Бөрүлөргө аглап турдала, алыспайн баар таварылгалар эвээш эвес.

Кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Болат Ховалыг ТР-ниң Чазаның Улуг-Хем кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Эрес Оруспай-биле кады Чааты, Торгалыг малчыннарын эргип кезип, малын бөрүлөргө туттурган аалдарга чедип чораан. Чаатының Кызыл-Тей деп черде бода болгаш чылгы малын азырап олурар малчын Буян Биче-оол көдээ ажил-агыйның уксаалыг кошкарларын база хүлээнип алган. Ооң аалының чоогунда арга кыдында бөрүлөр көстүп каап чоруп турар апарганын ол дыңнаткан. Ынчангаш бичи-даа сула салдынмай, малын кадарып, карактап турарындан өршээлдиң болган. Буян арга иштинде элээн каш дузактар салган, ынчалза-даа кажар араатаннар черле туттунмай турар.

Торгалыг сумузуңуң адаанда Байыр Доржуңуң аалының дужунда арга иштинге кодан-дан үстү берген хойун бөрүлөр чирип чигеш, артканын тудуп каапкан болган. Өлгөн хойу — 31, 15 хой балыгланган, ийи хой коданче кире маңнап келген. Хойун туттурган черге кээрге, 8 баш хойнуң чүгле хырыннары арткан, бичии үе дургузунда бөрүлөр 8 хойнуң сөөгүн-даа арттырбайн сырыпкан болган. Кезек аңчылар бөрүлөргө аглааш, бирээзин, бичежек эр бөрүнү, боолап кааннар.

Суурлар болгаш малчын коданнар чоогунче кортпайн кирип кээп турар апарган бөрүлөргө аглаарын дугуржуп, көдээ ажил-агый эргелели Байыр Доржуга 30 литр солярка-биле дузалаан. Малмаган азырап турар араттарны кезээниң-не малын четчелеп, туда кадарып, серемчилелдиг болурунче кыйгырып турар.

Бистиң корр.

САЙЗЫРАҢГАЙ ҮЕНИҢ БҮДҮРҮЛГЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Брифинг соонда «Межегей хөмүр» компаниязының удуртпа-газы журналистерни чер адаан-че 125 метр ханы уургайже кирип, шахтер кижиниң белен эвес, чымыштыг болгаш амы-тынга онза айылдыг ажилын херек кырында көргүскөн. Айыыл чок чоруктуң айтырыглары хөмүр-даш уургайыңа чүгле бөгүн келген аалчыларга эвес, а шахтерларга кезээде, хүн бүрүдө бирги черде турар дээрзин журналистер ол хүн билип алган.

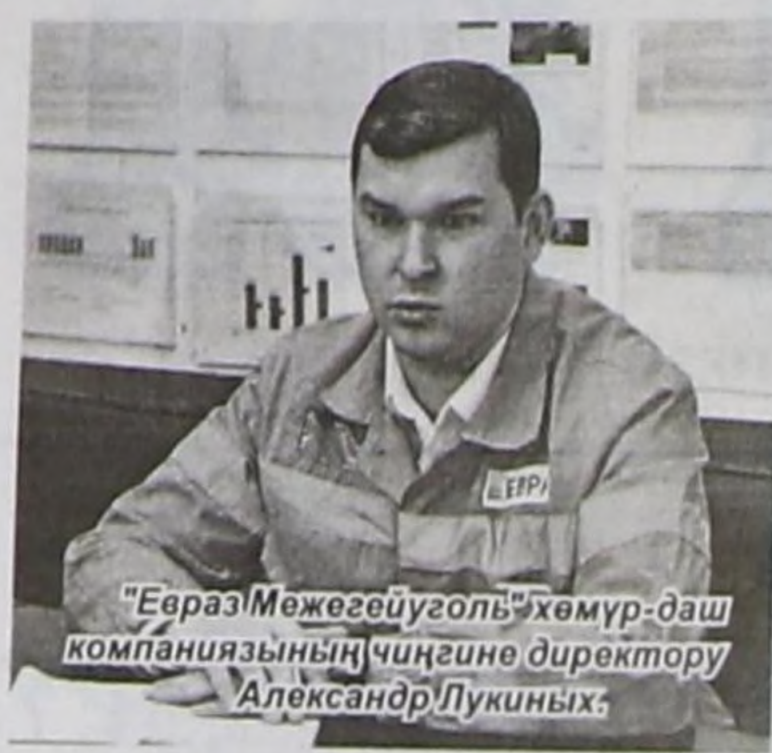
Шахтаже кирерде, резин идиктер, карак шилин, касканы болгаш өске-даа тускай хептерни бажындан будунга чедир чүмненип кедип алыры шыңгыы негелде. Ооң соонда шахтерларны болгаш техниканы дажыглаар транспорт турар черге чедир автобуска олурупкаш келдивис. Улаштыр 120 ажыг метр чер иштинде ханы шахтаже ажилчыннары дажыглап турар 12 кижилер «Дрифтранер» деп тускай автомашинага олурупкаш, хөмүр-даш казып ажилдап турар дажыларның участогунга келдивис.

Долгандыр орта чүве көзүлбес, бүлүртүң караңгы, чүгле ханалар кыдында улуг эвес чырык берип турар сайгылгааннар бар. Колдуунда бажында кедип алган камгалал бөргүндө фонарының дузасы-биле чырык уунче шахта иштинге кылаштап, шимчеп болур, чаңчыкпаан кижиге девиденции кончук чорду.

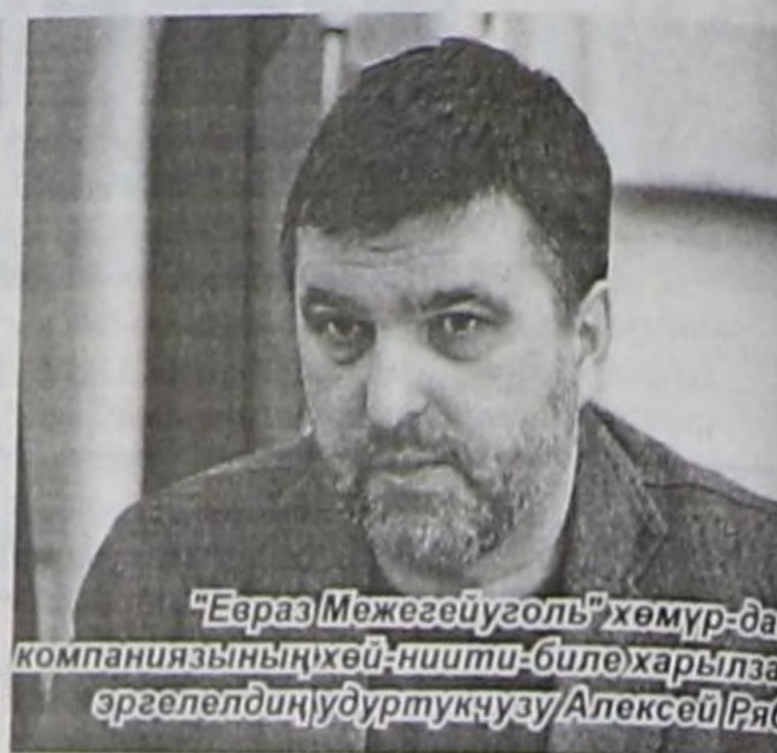
Ханы чер адаанда шахтерларның ажил-ижи хайныгып-ла турар. Бир талазында хөмүрнү казып, улаштыр вагонга чүдүргөш, чер кырынче үндүр дажыглаар лента (конвейер) ажилдаан, өске талазында хөмүр-даш уургайында ажилдап турар кижилерниң кырынче буступ, кээп дүжөр айылды болдурбас сорулгалыг, быжыглаашкын ажилдары деңге чоруп турар.

Чижээлээрге, Александр Усатовтуң хөмүр-даш уургайында ниити ажил стажы 15 чыл. Хөмүр казар комбайн ажилдап каапкан соонда, шахтаның ханаларын, дээвириң быжыглаар, аңаа ээрип база шайбаны кири өрүмнээр эң чугула ажилдарны хоочун шахтер кылып турар болду.

«Евраз Межегей хөмүр» компаниязында ажилдап эгелээн болгаш тускай эртем-билигн чедип алган тыва оолдар база эвээш эвес. Оларның бирээзи 2013 чылда Москваның даг университетин дооскаш келген Шораан Ондар, участок начальнигиниң өрт айылын болдурбас талазы-биле ора-

«Евраз Межегей уголь» хөмүр-даш компаниязының чигине директору Александр Лукиных.

«Евраз Межегей уголь» хөмүр-даш компаниязының хөй-ниити-биле харылза эргелелдин удуртукчузу Алексей Рябов.

лакчызы албан-дужаалында ажилдап турар.

Эгезинде ол 1-ги разрядтын даг тывыжын чорудар ажилчын кижиниң хүлээлгезин күүседип турган. Ажылыңа бердинген кызымак чорунуң түңнелинде аныяк шахтер участок начальнигиниң дузалакчызынга томуйлаткан.

Чаяан Ооржак Новокунзецк хоорайның техниктиг колледжинге чер адаанда даг тывыжын чорудар шахтер кижиниң мергежилин чедип алган. Амдызында шахтада чер адаандан үнүп чыдар сугларны үндүр сордурар болгаш шахтерларга янзы-бүрү материалдарны кири сөөртүп чедирер амыдырал-хандырылга талазы-биле ажилда хаара туттунган.

Хөмүр-даш уургайыңа ажилдап келген үемден эгелээш, арга-дуржулгам бедип, хөй-ле чүүлдерни өөренип, билип алдым. Хөмүр-даш уургайы онза айылдыг бүдүрүлгө дээрзин утпаза чогуур, ынчангаш дажы кижиге кезээде оваарымчалыг болуру чугула — деп, ол чугаалады.

Эрткен чылдың август айдан эгелээш, бо хүннерге чедир «Межегей хөмүр» бүдүрүлгези 450 муң тонна хөмүрнү казып тыпкан, чүгле чаңгыс январьда 80 муң тонна «кара алдыңның» курлавыр тывыжын чоруткан.

5 чыл бурунгаар 2014 чылда ажиттыңгаш, бистиң республикада Таңды кожуунунун девискээринде ажилдап эгелээн хөмүр-даш тывыжын чорудуп турар бүдүрүлгө бизнестиң «социал харыс салгазы» деп айтырыгны база медресе билип турар. Бо хүннерде «Чурттакчы чонга хөмүр» деп төлөвилелди боттандырап хемчеглерни ап чорудар болгаш бо чугула айтырыгга хамаарыштыр чугаалажышкыннары Тыва Республиканың Чазаа-биле чорудуп эгелээн.

Ооң түңнелинде Таңды кожунуң Кочетов болгаш Успенка суурларга 300 тонна хөмүрнү

Тыва шахтерлар Шораан Ондар, Чаяан Ооржак.

ачы-дуза кылдыр чедирип, чонга халас дамчыдып бээр сорулга салдынган. «Евраз Межегей хөмүр» хөмүр-даш уургайының «Ж» марканың кокс холумактыг одаар чүүлү чүгле металлургия заводтарынга көрдүнгөн, ооң кывар, өрттенир температурасы оранчок бедик, 8000 градус ажа бээр, бөдүүн печкага одаарыңа таарышпас.

Ынчангаш көдээ черде туттунган от одаар бажыңнарга тааржыр хөмүр-дашты өске бүдүрүлгелерден садып бээрин база дугурушкан бис деп

компанияның чигине директору Александр Лукиных журналистерниң айтырыглар харылап тургаш дыңнаткан. Мерген ОН «Шынның» Виктория ЛАЧУГИНА тырттырган чурук.

САН-ЧУРАГАЙЛАР:

— «Евраз Межегей хөмүр» компанияда 100 хире техник ажилчыннар база дажык Тываның чурттакчылары болурун чүгүрүткөн. — «Евраз Межегей хөмүр» компания Ак-Довурактың техникумунда өөренип турар келир үениң шахтерлары лур 25 сургуулдуң стипендиязын, хөй-ниитиниң чуртта бажыңгачурттааны дөхөлезинин, практика үези оларның акша-шалыңын төлө берип турар.

— «Евраз Межегей хөмүр» компания хөй ажы-төлү эвээш хандырылгалыг өг-бүлөлөргө ачы-дуза чедирери-биле «Чурттакчы чонга хөмүр» деп төлөвилелди боттандырап сорулганы салган. Айтырыгга хамаарыштыр чугаалажышкыннары Тыва Республиканың Чазаа-биле чорудуп эгелээн.

Хөмүр-даштың бүдүмелдери буступ, кээп дүжөр айылды болдурбас сорулгалыг, быжыглаашкын ажилдары чорудуп турары.

Долгандыр турар хүрээлел

БОЙДУСТУ ШИНЧИЛЭЭРИ

«Упса-Нур ыйгылаа-жы» күрүнениң бойдус заповедниги Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының Бойдус камгалал яамыларының доктаалдары-биле 1993 чылдың январь 24-те тургустунган. Заповедниктин тос аңгы онза камгалалдыг девискээрлери: Эрзин кожуунда — Цугээр-Элс, Улар, Ямаалыг, Тес-Хемде — Арысканлыг, Оруку-Шынаа деп черлер, Өвүрде — Упса-Нур хөл, Мөңгүн-Тайгада — Мөңгүн-Тайга даа, Бай-Тайгада — Кара-Хөл, Сүт-Хөл болгаш Чаа-Хөлде — Хан-Дээр тайгазы.

Заповедниктерниң ажил-удулгазының угланышкы-биле алыр болза, ол бойдустертем өзугаар шинчилээр ортаа болза, камгалаар организация-дыр. Упса-Нур заповеднигте эртем килдизин 77 чылда тургускан. Ооң кол улгазы дээрже чаяаттыг болду: бүдүжү хевээр экосистеманың (агаар, суг, хөзүрүн аразында харылзаалыг биология бийлештерин), ооң

камгалалдыг девискээринин байдалына мониторинг чорудар, кандыг өскерлишкиннер болуп турарын демдеглээр. Амгы үеде эртем килдизинде зоолог, ботаник, географ мергежилдиг эртем шинчилекчизи беш кижиге ажилдап турар бис.

Эртем шинчилелдеринин сорулгазы бойдустун чылдар аайы-биле төөгүзүн (летопись) тургузары, кол отчеттуг документ ол болур. Бүдүн чыл дургузунда кылган эртем шинчилелдеринин шупту түннелдерин аңаа чыыр. Шакынчалдыр чылдан чылче чыып алган эртем материалдары чылдың дөрт эргилдезинин бойдустун экосистемасында амылыг бойдуска кандыг салдарлыг болуп турар талазы-биле мониторинг кылып материалдары ол болур. Аңаа даянып алгаш, бойдуска кандыг өскерлишкиннер бооп болурун, агаар-бойдус өскерли бээр болза, экосистема кандыг янзылыг апаарын баш бурунгаар даап чугаалап болур. Оон аңгыда эртем ажилдакчызының бодунун хандыр шинчилеп чоруур аңгы темазы база турар. Чугула херек материалдарны чыып, шинчилээр, түннелдерин

чырыдып бижири, эртем чадазын чедип алыр дээш, камгалалы-рынга-даа ол бүгүнү ажылгаар. Эртем ажылының темалары дыка делгем болгаш бойдусту янзы-бүрү угланышкын-биле шинчилээр арганы берип турар. Чижээлээр, бистиң заповедникте ирбиш, аргар-кошкар, мань, хартыга ышкаш ховар бөлүк дириг амытаннарның байдалын шинчилээр, хову, шынааларда, тайга-таскыл черлеринин үнүш-өзүмелдерин шинчилээр, Упса-Нур хөлгө турлаглаар чанар куштарның чазын-күзүн ужул эртерин шинчилээр мониторинг эрттирип турар бис. Агаар-бойдустун өскерлип турары-биле тускай шинчилелдер чорудуп турар делегейинин «Gloria» программасына заповедник база киржип турар. Регионунуң база Россияның эртем болгаш өөредилге албан черлери-биле, даштыкы чурттарның организациялары-биле кады ажилдап, шинчилелдерни чорудар. Заповедниктин баазасына дээди өөредилге черлеринин студентилери практикаларын, диплом ажылының практиктиг кезең эрттирип турарлар. Хөй кезинде бо чер чурттуг оолдар, уруглар практикасын маңаа эрттирбишаан, хову ажилдарынче изиг күзели-биле барып, курс диплом ажылы бижиригге херектиг чүүлдерин

чыып ап турарлар. Шак ынчаар келир үеде ажылынга ажыктыг материалдарны-даа чыып ап болур. 2010 чылда Моолдун эртемнер академиязы-биле «Упса-Нур» болгаш «Хан-Хухий» заповедниктерге ийи чурттуг эртемденнеринин харылзаалыг ажилдакчыларының дугайында дугуржулганы кылган.

Бойдустун чылдар аайы-биле төөгүзүн (летопись) тургузарына эртем материалдарын чыыры белен эвес ажыл дээрзин демдеглээр чугула. Ону чүгле эге-башкы үндезинден, тодаргайлаарга, чүгле ажык дээр адаанга бойдус шинчилелдеринин үезинде кылып болур. Ынчангаш бүдүш-тургузуу-биле ылгалдыг (кластер) аңгы-аңгы девискээрлерге элээн каш чылдар дургузунда хыналда кылырынга (проба) материалдар алыр болгаш сан-чизе чорудар шөлдерни, маршруттары тургузар. Күрүнне инспекторлары хайгаарал кылбышаан, бо ажилга улуг ачы-дузаны чедирип турар. Кышкы үеде аң-мең, куштарның санаашкын, чизезин кылып тургаш, экосистемаларның ниити байдалына хайгааралды чорудар.

Александр КУКСИН,
Упса-Нур ыйгылаажы»
заповедниктин директорунун
эртем талазы-биле
оралакчызы.

Хууда бодал

СҮБЕДЕЙ-МААДЫР
ТЫВАЛАРНЫҢ
ЧОРГААРАЛЫ

Эвээш санныг урянхайларның аразындан Чиңгис-Хаанның (Чаңгыс-Хаанның) эң-не шыңчы «дөрт ызырар ыды», ооң иштинде Сүбедей-Маадыр, шылгарап үнгени делегей төөгүзүнде ховар болушкун-дур. Бодап-даа көрүңер, мурнуу Сибириниң эвээш санныг чонундан чүс-чүс сая чоннуг Францияның Наполеонунун, Россияның Суворовунун магадап ханмаан шылгарангай шериг баштыңчызы — «Сүбедей. Делегейни чагырып ап чораан аъттыг кижиге» (Валерий Злыгостев). Ындыг маадыр кижиге төрөлгөтөннүн төөгүзүнде чораан-дыр. Кызылга, Дөгээ даанга өндүр улуг тураскаал кылыр деп турары кончуг шын. Ооң-биле кады Сүбедей-Маадыр тыва өг-бүлө бүрүзүнүн, ылаңгыя эр хиндиктиг кижиге бүрүзүнүн хун бүрү чалбарыыр ыдык бурганы болур ужурлуг деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш ооң дугайында Н.Куулар биле А.Хертектиң очулдурган номун он шааны садып алгаш, көдээде чурттап чоруур чоок төрөлдеримге белек кылдыр өргүп чор мен.

Адай-Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
Кызыл хоорайның
хүндүлүг хамаатызы.

(Январь 10-да №1 «Шын» солунга парлаттыг Санчының бижээни «Кажан-даа өскертип болбас» деп материалга хамаарыштыр)

Уланчызы. Эгези № 6, 7, 8 «Шын» солуннарда)

КУУЛАР ОРУС
БАШКЫ

Куулар Орус башкы-биле композитор Мерген-Херел аштырып каан. «Кызыл» гос-цазынга Мерген-Херел-би-аңгыс өрээлге таваржы бер-ол-бо чүве хөөрежи олуста: «Чанывыста өрээлде ар Орус-Башкы чыдып алган у. Барып хөөрежиим, ии солун ашак боор» деп үндүрүп келген. Ынчан ол ының ат-алдары Тывага аң үе турган болгаш, арай ап: «Таныыр, билер эвес, ыйнаан» деп буруурум-а, композиторум: «Көңүс аң ашак-тыр ийин. Барып жиили даан» дээш, алба-лпарган.

Карахтыг, сарыгымаарыг, узун-шыыраа-ла кончуг, айнып турар хром сапык-ыйай-бээр баскылаар-ыйрткайнып турар ашак-лган. Чугаалап, хөөрөп а, чүгле эптей каап олуге, кижиге дыңнап хан-ынчан Тываның баштайгы дентизинин эң-не баштай-гулдалары доозулган. Улуг ың бады-даңгыраан бээр га шажын өзүлалы кылыр чаладып келген башкы «Кайы-даа хире хөй чон на черле тура дүшпес мен, ам харын сүрээдеп н» дээш, оргумчузун ке-гаш: «Кандыг ышкаш-тыр деп бистен сүме-даа ай-«Угунда-ла мен шажын -биле оргумчу кедер хире ужаалым чок кижиге-дир ин. Ол дээрже лейтенант

НОМЧУП АЛЫРЫН СҮМЕЛЕДИВИС...

кижи генералдың хевин кедип алганы-биле дөмей чүве ыш-кажыл. Оргумчу чокка өзүлал эрттирер дээрже ол таарышпас, ынчангаш аргажоктан бо оргумчу кедер ужурга таваржып турарым ол-дур» дээш, каттырар болган.

Мени солун-сеткүүлдө ажилдап чоруур деп чүвени дыңнааш, башкывыс барбазындан эжен-эңмежок саазыннар уштуп эк-келген. «Бодунуң шорбажылап алганым шажын өөредилгезинин дугайында номчугаш-тыр ийин бо. Солун-сеткүүлдө ажилдап чоруур кижиге таныш-көрүштүг сен ыйнаан, мону парладырыңың арга-хоргазын сүмележип көрээлем. Чарыгдалын бодум төлээр мен» деп санал үндүрүп келген.

Ынчан Куулар Орус-Башкыга ном аштырып алыр дээш, ону сураглаан, каяа-даа баарга, ооң мөргүлүңгө олуржур дээш оочурлаан кижилер дээрже бажын ажыг. Республика типографиязының директору Раиса Ооржакче долгааш: «Куулар Орус-Башкы келген чүве-дир. Ном аштырып алыр болзуңза, чедип кел. Оочур чок хүлээп алыр болду» деп халыды каапкан бис. Раявыс чедип кээрже, номну парладырын дугуржуп апкан. «Сарыг шажын өөрединин эге билиглерин» деп дептеринин эге базымы ындыг болган. Ёзулуг-ла бурунгу тыва кижилеринин дылы-биле бижиттинген, назынының иштинде чыып келген архиви ыйнаан, хөй-ле судурлардан кирилделер кылган дендиги солун ном болган. «Карака көстүп, холга туттунуп турар бүдүмелдиг чүүлдер», «карака көзүлбес, холга туттунмас бүрүлбаазын чүүлдер», «кыдыг-кызыгаар чок өртемчейде кижилерге ажык-

так сууртулар», «ак, кара дээр-лер», «салым-хуу», «сүлдө-хуу» дээш-ле кончуг нарын фило-софчу билишкиннериниң чингине тыва дыл-биле тайылбырлап кааны кайгамчык.

Хол-биле бижип каан бо номда коммун намның шажынга хамаарыштыр атеисти суртаа-лынче кадалган бүдүн улуг эге бар чүве. «Бо дээрже шажын ному ышкыжыл, башкы. Мындыг эге кирип аарывыска, номчук-чуларны хөй-ле будалдырып, бажын хойтпактаар эвес ирги бе? Ап каапса кандыг чүвөл?» — дээримге, чөпшээрешкен чүве. Номга кирбейн барган ол эге башкының архивинде чыдар боор оң.

Номувусту бижики кагар машинага парлааны, үжүк-бижиин эткени, чурук каасталгазын кылганы дээш-ле өртек санадып алгаш (чогум парлаар өртээн Кызыл-Даг хүрээзи, Саая Көгөл башкы төлөзүн чүве), Баян-Талага шаап чөдө берген мен. Башкы целлофан долу акша сунуп бер-геш: «Бо четпейн баар болза, ка-тап база чедип кел. Номувус үнүп кээрже, хойтпактан тип, хойдан өзөп алгаш, таптыг дойлаар бис. Бо номну кылчыл тургаш, сээң ам шажын талазы-биле эртемиң кеский шаа четкен-дир ийин. Таптыг углап-баштап каайн, ол хевээр ламалай бербес сен бе» деп чагып олурду. «Солун-сеткүүлге-ле ажилдап чораан болгаш, мени таныыр-билер кижилер база хөй боор ийин оң, башкы. Мен ламалай бээримге, улус кайын бүзүрээр» дээш, буруп каапкан мен. Башкының аайы-биле ламалаан болзумза, Тываның камбы-ламазы кайын апаар мен, кайы-бир кожуунуң даа-ламазы апарган олурзумза-

Куулар Орус-Башкы номун көрүп четтикпейн чыда, бурган-най берген. Ачазы бо башкы-биле кончуг өң-тала чораан, сарыг шажынга арыг сеткили-биле сүзүктөп чоруур эмчи Светлана Ырышовна Сарыглар Чадаа-надан Кызыл эмчизинге чедирер дээрже ынаваан. «Бо сарыг өртемчейге чурттаар назыным-ны харын-даа эртер чурттай бер-дим. Каяа ынчап улус шүүдедип турар мен, ооң орнунга аалымга чедирип каг харын» — дээш, Ба-ян-Талазынче чана берген. Улуг назылыг, улуг угаанныг кижилер бодунуң өске өртемчейге чоруур өйүн эндевес дижири боор ийин.

Тыва АССР-ниң депутатынга чедир депшээш, холун-будун караңдап, санал-онал берип бажы каткан, бүгү назынында өөреникчилер үттеп-сургап кел-ген Кызыл-Мажалыкта башкы Валентина Кенденовна Мон-гуш: «Куулар Орус-Башкының улустун кичээнгейин бодунче хаара туда шаап алырының тывыгырын таан кайгап ханмас-тыр мен ийин» — деп чугаалап органын дыңнаан мен. Башкы-ны эдерип, Бай-Тайганың Көп-Сөөк (Кызыл-Даг) хүрээзинге ооң мөргүлүңгө каш удаа олур-жуп турган болгаш, ооң херек үеде кижилерни кортпактай кааптарын, ол шажын-чүдүлге дугайында нарын номналды оюн-баштак-биле холуй каап-тарын, шынап-ла, кижиге магадап ханмас деп чүвени херек кырында көрүп келдим. Куулар Орус-Башкының мөргүлүңгө «улуг аалдан» үнген оолдар хөй келир боор чораан. Кайы-ла кожуундан болду, чолаачы кижиге мен деп бир эр келген. Куулар Орус-Башкы: «Чолаачылар бо-ла аза-четкер көргөн боор чүве болгай. Сен аза көрдүң бе, оол?» дээрже,

кижиңиң карактары аңдарлы берген дыңнап олурар.

Ам студентилеп турар ол-лумну, ынчан бичии чүвени, башкының мөргүлүңгө кирип-кен мен. Бир-ле чер чорааш, чедип келгеш: «Че, кырган-ачаң чүү дидир, олгум?» — дээримге, кижиге: «Аныяамда ийи метр ажыг узун турган кижиге мен, ам кырааш, бир метр сезен санти-метр кылдыр дырыжып калдым» — дидир деп хөөрөп үнүп келген. Анай-кара чажындан эгелээш, бүгү назынында сүзүк, чүдүлге чок кылдыр сургадап каапкан бо кижиге безин Куулар Орус (Бады-Сагаан)-Башкы бодунуң аайынче кирип, элзедип алгаш чоруй барган болдур ийин.

Эрте-бурунгу Римниң чок дээн ораторларының бирээзин башкылары аксынга даштар суккаш, чүве чугаалап өөредип турган деп тоолчургу чугаа артып калган. Бо-ла нам школазынга, суртаал ажылын чорударының янзы-бүрү курстарына өөренип чоруурга, аксынга даш суп бербес боордан башка, дыңнакчыларны элзедиринин чүүл-бүрү аргала-рынга өөредир-ле боор чорду. Угунда-ла салым чок кижиге аксынга бомба-даа суп каарга, Брежнев кырган-ачавыс ышкаш, саазынче кайгап алган келженип турар-ла ыйнаан. Чоокку эрткен чылдарда Тывага анаа-ла бөдүүн малчынар, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары Ооржак Дажы-Намчал, Монгуш Чола дээн ышкаш кайгамчык чечен мерген чугаалыг кижилер чо-раан. Оларның бирээзи сарыг шажын талазы-биле улуг башкы Куулар Орус чораан боор деп амы-хууда ынчаар-ла билип чоруур-дур мен. Тыва черге сарыг шажынны хөгжүдеринге Кенден-Сүрүң, Шымбай-оол башкылар-биле чергелештир Куулар Орус башкының кириген ачы-хавыязы канчаар-даа аажок улуг болуп арткан болгаш артар-даа ужурлуг.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

Афганистанче совет шериглерни кииргенинден бээр 40 чылынга

Кожа чыдар акы-дуңмалышкы чоннуң хосталга дээш демиселин деткиир сорулга-биле СЭКП ТК 1979 чылдың декабрь 12-де Афганистаннын девискээринче совет шеригни киирерин доктааткан. Баштайгы дугуржулга ёзугаар афган черге совет шериг чүгле чаңгыс чылдың дургузунда чурум тудуп турар турган, ынчалза-даа ол үр хуусаалыг, үргүлчүлелдиг, улуг чидириглерлиг дайынче шилчээн.

Афган республикада байдалды политик-

тиг ёзу-биле таарымчалыг болдурарынын дугайында 1988 чылдың апрельде Женева дугуржулгазын ёзугаар совет шеригни Афганистаннын девискээринден 1988 чылдың май 15-тен эгелеп үндүрүп эгелээн. Албан ёзунуң медээзин ёзугаар алырга, баштайгы 3 айда 50 183 шериг албанчылар, а август 15-тен 1989 чылдың февраль 15-ке чедир артып калган 50 100 шериг төрөөн чуртунче ээл чанып келген.

• “Маадырлар бистиң аравыста” мөөрейге

АФГАН ДАЙЫНЫНЫҢ ХООЧУНУ

Үе эртип, афган дайынга солдат оолдарның эрткен оруу төөгүже талыйтыр ырап бар-ла чыдар. Кымга-даа, каяа-даа чарлаваан, маадырлыг болгаш муңгаранчыг ол дайын Ада-чурттуң Улуг дайынындан безин ийи катап узун болган. Афган черге болган дайындан совет шериг оолдар 30 чыл бурунгаар ээл келгенер. Ол төөгүлүг хүнден бээр хөй-ле хонуктар, айлар, чылдар эрткен. Кымга-даа херээ чокышкыш ол дайынның тулчуушкуннарынга чартык миллион хире бистиң совет солдат оолдарывыстың салым-чолу тутчу берген, кижилерүзү Афганистаннын кезээ болуп, а Афганистан оларның кезээ болу берген. Оларның аразында бистиң тыва оолдарывыс база бар. 1980 чылдарда совет шериг албанын эрттирери-биле Тывадан кыйгырткан оолдарның аразындан 416 оолду Афган дайынынче чоруткан. Ол чылдарның салгалдарында бо дайын кадыг-дошкун шылгалда болган, чүге дээрге оларның аразындан хары черге бажын салып, төрөөн чуртунче ээл келбээрнери база бар.

Афган дайынының хоочуннарының бирээзи чонунга, чуртунга хөйну кылган Андрей Хунаевич Монгуш.

— Бодуңарны номчукчуларга таныштырып көрүңерем, Андрей Хунаевич.

— Мен 1962 чылда Барыин-Хемчик кожуунуң Шекпээрге төрүттүнген мен. 1979 чылда Дең-Терезин школазын дооскаш, 1980 чылда ДОСААФ-ка чолаачы мергежилди чедип алгаш, ол-ла чылын ноябрь айда шериг хүлээлгем эрттирери-биле чоруптум. Шериг соонда Дивногорск хоорайда арга-арыг техникумун 1987 чылда дооскаш, Барыин-Хемчиктин ыяш ажил-агый черинге 29 чыл дургузунда ажилдаан мен.

— Афганистанче силерни кажан чорудупканыл?

— 1980 чылдың күзүндө Барыин-Хемчиктин шериг комиссариатындан бодум үем хөй-ле тыва эштерим-биле шериг хүлээлгем эрттирери-биле чорупкан мен. Кызылга баарывыска, бисти аңгы-аңгы кезектерге чорудуп эгелээн. 20 хире тыва оолдар Узбекистаннын төвү Ташкент хоорайга бардывыс. 906 дугаарлыг өөредилге кезээнге 14 хире хонгаш, шериг даңгырак хүлээп алган соовуста, база-ла аңгы-аңгы кезектерге тарадыпкан. Бистерни, чолаачыларны, аңгылааш Туркмениянын Кушка хоорайынга эккелди. 10 тыва биле өске омактыг 18 хире оолдар бис. Ол хоорайга 6 ай дургузунда дайынчы белеткелди эрттивис. 1981 чылдың майда самолётка олурткаш, Афганистаннын төвү Кабул хоорайга эккелди.

— Каяа, кандыг кезекте турдуңар? Каш тыва оолдар?

— Кабулга чолаачыларны

аңгылааш, тыва оолдарның шуптузун автомобиль батальонунга апарган.

— Барыин кожуундан каш кижилер чорааныңар ол? Шупту онча-менди ээл келдиңер бе?

— Чогум мээң кады чораан эштерим Ак-Довурактан, Шемиден, Чадаанадан, Бажың-Алаактан, Кызылдан оолдар. Шупту каң кадык ээл чанып келген бис. Ам бо хүннерге чедир аравыстан суг акпас эжишкилер кылдыр эдержип чор бис. Эштерим аттары бо: Вячеслав Арапчор — Чадаанадан, Алдын-Херел Ооржак — Чыраа-Бажындан, Маадыр Куулар, Артур Донгак база Чадаанадан, Артур Монгуш — Шемиден, Роман Сандан-оол, Шолбан Балдан — Бажың-Алаактан, Владимир Оюн — Кызыл хоорайдан, Николай Сарыглар — Ак-Довурак хоорайдан. Алдын-Херел Ооржак, Маадыр Куулар, Артур Донгак эштеривис бо хүннерде бистиң аравыста чок.

— Эң-не уттундурбас “афган” болушкундан чижекке чугаалап бээр силер бе?

— Уттундурбас болушкуннар, таварылгалар турган. Чолаачылар болганывыста, бистиң хүлээлгевис — ССРЭ биле Афганистан аразында чүк сөөртүрү. Орук узун, айыылдыг, берге. Орукка шуужуп алган чораан машиналар колонназынче афган таладан боопашкыннар болганчок-ла болу бээр. Атылажыр таварылгалар турган...

— Буруулуг болдум, ынчалза-даа бо айтыргыны черле салып көрейин, Андрей Хунаевич. Бодуңарны афган дайынының

маадыры мен деп санаар силер бе?

— Бодумну афган дайынының маадыры деп санавам мен, чүге дээрге ол мээң шериг хүлээлгем турган. Мен ышкыш шеригке келдирткен оолдар ол дайынга киржир ужурга таварышкан-на болгай бис.

— Амгы үеде афганчыларның эп-найыралы кандыгыл?

— Демин эгезинде чугаалаан мен. 10 кижилер турган бис, ам 7 кижилер артывыс. Февраль 15-тиң хүнүндө, Май 9-та чыгып келгеш, аравыста чок эштеривисти сактып, оларның өг-бүлелеринге чедип азы чалап алгаш, ужуражып турар бис.

— «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организацияның кежигүнү-ле болгай силер, организацияның ажил-чорудулгазы-биле бичии таныштырып көрүңерем?

— Ийе, ол организацияның кежигүнү мен. Ажылы эки, көскү чоруп турар улус бо, ылаңгыя аныяк-өскөн, өөреникчилер аразында шериг-патриотчу кижизидилге талазы-биле. Аравыстан чоруй барган эш-өөрүвүстүң аттарын мөңгөжидип, суурларга тураскаалдарны тургузуп, эки-ле чүүлдерни кылырын чедип ап турар бис.

— Шериг чоруур аныяк оолдарга чүнү чагып, сүмелеп болур силер?

— Аныяк оолдарга сүмем: эки өөредилгелиг, корум-чурумнуг, биче сеткилдиг, хүндүлээчел болурун күзээр-дир мен. Кол-ла чүве, спорт-биле эдержип, кадык боорга-ла, бергелерге торулбас боор.

— Киноларда көргүзүп, номнарда бижип турары афган дайынынга байдал-биле дүгжүп турар бе?

— Киноларда көргүзүп, номнарда бижип турары колдуунда 70 хуу шын, дүгжүп турар деп билер мен.

— Шаңнал-макталдарыңар хөй-ле боор аа, Андрей Хунаевич?

— Ийе, бар. “Афганистандан совет шериглерни үндүргениниң 20 чылы”, “Афганистанга дайынчы хөдөлишкыннериниң доозулганының 25 чылы”, “Интернационалчы дайынчыга афган чондан өөрүп четтиришкын” деп тураскаалдыг медальдар бар. Афганистанга эрттиргеним өлүм-чидимниг берге солдат уелеривис-биле харылзаалыг болгаш, бо шаңналдарны үнелеп чоруур мен.

— Амгы бо хүннерде кандыг ажил кылып чор силер?

— Хууда ажил-агыйым тудуп, өөм ишти Людмила Олупаевна-биле уругларым ажы-төлү уйнуктарым азыражып олурар бис.

— Улуу-биле четтирдим, Андрей Хунаевич. Үүлө-херээңер бүдүңгүр болурун сеткилимден йөрээдим.

Марина САГДЫ,
Кызыл-Мажалыктын №1
школазының библиотекары.

МААДЫРЛАР АРАВЫСТА

Совет шериглерни Афганистанче кииргенинден бээр 40 чылын, совет шериглерни Афганистандан үндүргенинден бээр 30 чылын бо чылымдемдегеп турар бис. Афган дайынының аар-берге човулаңы он чыл дургузунда үргүлчүлөп, совет чоннуң оолдарын кадыг-берге шылаан.

Ук дайынче бистиң республикавыстан ниитизи-биле дөрт чүс бежен оолдар кыйгыртып, интернационалчы хүлээлгезин ак сеткилди-биле күүсеткен. Оларның аразындан он ийи экер-эрес оолдар маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган. Чаа-ла он сес — чээрби харлыг аныяк-чалыы оолдарывыс бистиң ак-көк Тывавыстың адын сыкпааннар.

Улуг-Хем кожуундан 1979 чылда ыдыктыг хүлээлгезин күүседире-биле кыйгырткан аныяк оолдарның аразында Юрий Кыргысович Байлакай база бар. Ол төрөөн Тывазындан үнүп тура, өлүм-чидим, ыы-сыы долган Афганистан чуртунга чедер мен деп кайыын билген боор. Нхоорайның шериг кезээнге өске өөрлери-биле бир деңге тускай өөредилгени эрткеш, дайынчы оруун эгелээн. Тайбың чурттуң хамаатызы, тыва черниң хостуг оглу афган чоннуң ыы-сыызын, өлүм-чидимни ийи кара-биле көргөн болгаш, Юрий Кыргысовичиниң чуртталгаже көрүжү өскерлип, чеже-даа өске чон болза, ол чоннуң хосталгазы, совет күрүнениң эрге-ажы дээш кады барган эш-өөрү-биле эрес-дидим чаалашкан. Төрөөн чуртунун мурнунга харысалгазы улгадып, амдыы чаа-ла школа дооскан бичии оолак улуг кижилер апарып, езулуг дайынчы болу берген. «Хары черге чорумза-даа, төрөөн чуртуну сактып, оон хостуг-шөлөөн делгемнерин чоктап чордум. Афган черниң агаар-бойдузу, даглары, чооголары төрөөн черимни сагындырып турган» — деп, Юрий Кыргысович чугаалап олурду.

Шериг хүлээлгезин төлөптиг күүсеткен соонда, Юрий Кыргысович тайбың ажил-ишче шымнып кирген. Чолаачы мергежил шилип ап, чүк сөөртүр улуг «КамАЗ» машиналар мунуп, хөй чылдарда ажилдап келген. Ол хөй-ниити ажилынга иделкейлиг киржип, чону дээш кызымаккай чоруун көргүскөн. Хоорай, кожуун депутатынга каш удаа

соңгудуп, өскөн-төрөөн Хем сумузуңга чагырык чонунга бараан болуп Амгы үеде хоочун афганаа черле олурбас, хөй албан черлери-биле аараалыг, ниитилелде аа чүүлдерни кылып чоруур.

Юрий Кыргысович, гаан-Арыг хоорайның ийи гаар школазының хүн аалчыларының бирээзи чун афганчы өөреникчи дайынчы коргунчуг уржубилиндирип, делегейге чаа черле болбазын дөң чоруур. Ол шериг хүлээкүүседип тургаш, спорт харылзаалыг, аваангыр дамык оолдар дайын шылгалдазын чиик эртрин эскерген. Ынчангаш өскөнгө, ылаңгыя оол уру спорт-биле өнүктөжип, чаңчылдардан ырак чорсүмелеп, чагып чоруур.

Юрий Кыргысович када таан эжи Наталья Бадыовнаның идегелдиг чөлөни бир оолдун, үш кыстың ачазы, уйнуктарының энеси кырган-ачазы. Байлакай өг-бүлөзи ажы-төлүн экилер кылдыр кижизидип калдан чоннуң аразында төл кижилер болуп ажилдап, тап чоруурлар.

Тыва чуртувустун интернационалчы дайынчылар үнүп оорачы-буяныг чылы-биле база Ада-чумкамгалакчыларының хүн варыштыр изиг байырны дирип, ажил-ижинге чедкинерни, өг-бүлөзинге аажикти школавыстың хөйныг өөреникчилериниң, кыларының мурнундан күзөдүр.

Афган чонну душманна Кээрел чокка дарлай ба Ада-чурттуң оолдары Хосталгазын чаалашкан.

Ак-көк Тыва чуртувустун Алыс дидим оолдарында Алдар-ат-даа бодавайын Амы-тынын бергеннер б.

Афган дайын төнгөндө Ужен чылдар болуп тур Улус-чоннуң сеткилинде Уттундурбас төөгү болг.

Балаттынмас арыннарны Биске база арттырып каш Афганчылар алдар-ады Аравыска мөңгө артар!

Людмила ЧАМЗЫР
Шагаан-Арыгның 2 дугаа школазының башкы

РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң 2005 чылдың январь 25-те үндүргөн айттышкынын езугаар чылдың-на январь 25-те Россияга студентилер хүнүн байырлап турар. Студент чылдар кижилер бүрүнүн чуртталгазында эң-не онзагай, кайгамчык солун үелер. Амыдырал-чуртталганың агымы "хай-ныгып" турар чылдар ол болгай.

Чылдың-на январь 25-те студентилер ректорнуң балын тирери чаагай чаңчыл болу ген. Бо чылын база Виктор оолаттыг национал хөгжүм театрына студентилер аяна хүнүн байырлаан.

Национал театрың бирги дында итали композитор нно Вивальдиниң хөгжүмү байырымныг хөөннү кири.

Чараш платье, смокинг өн студентилер ында-мында о-чуруктарга тырттыржып, каалга белеткенген. ТКУ-география факультетининг дентилери деканы Еле-Ондар, биче декан Айдыс ажактың башкарылгасы-е кызыл хевистеп эрткеш, ги каатче үнген. Оларның чдан университеттиң шупту улутеттерининг, Кызылдың агогика институтунун бол-педагогика колледжизининг дентилери ээлчег аайы-биле

Ректорнуң балы

УТТУНДУРБАС СОЛУН ЧЫЛДАР

чоргаар кылаштап үндүлөр.

Ректор балын ТКУ-нун ректору, философия эртемнерининг доктору, профессор Ольга Хомушку студентилер-биле "Полонез" деп самы-биле ажиткан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун мурнундан ооң бирги оралакчызы Александр Брокерт, Кол федералдыг инспектор Александр Вавилихин, Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы Ирина Самойленко, Кызыл хоорайның баштыңы Ирина Казанцева байыр чедириш-киннеринге катчып, студент чылдарын сактып, келир үениң специалистеринге чедишкин-нерни күззэн.

Балдың кол маадырлары – өөредилгеге, эртемге, спортка чогаадыкчы ажил-ишке, хөй-ниити амыдыралыңа шыл-гараан студентилерни эрге-чагырганың төлээлери шаңнап-мактап, ректорнуң болгаш мэрнинг стипендияларын алыр сертификаттарны тывыскан.

2017-2018 өөредилге чылының түңнелдери-биле ТКУ-нун география факультеди "Тергиин факультет-2018" шаңналга төлөптиг болганы-биле кызыл хевиске бир дугаар эртер эргени

ТКУ-нун ректору Ольга Хомушку.

чаалап алганы ол. 2018 чылда Кызылдың педагогика институтун 14 студент кызыл диплом-биле дооскан. Институттун директору Валерияна Ликтан тергиин студентилерин дем-деглээн. Кызылдың педагогика колледжизининг (директору Өргелээр Ондар) студентилери делегей, регионнар аразының хостуг хүрешке, хаак спортунга болгаш ча адаарыңа маргылдааларның хөй дакпыр тиилекчилери.

Студентилер байырлалыңа "Тергиин доозукчу" деп мөөрейниң тиилекчилерин шаңнап-мактаан. "Мээң профессионал шилилгем" шаңналга Айлана Куулар (көдээ ажил-агый факультеди), "Көрүкчүнүн үнелелинге" Аржаана Саак (география факультеди) биле Долаана Ховалыг (Кызылдың педагогика колледжизи), "Келир үениң профессионалы"

шаңналга Оюмаа Чаш-оол (филология факультеди), "Тергиин старт" шаңналга Айрана Ондар (Кызылдың педагогика институту), "Тергиин доозукчу" шаңналга Олча Монгуш (күш-культура факультеди) олар төлөптиг болган.

Сессиядан сессия аразында хостуг үезинде студентилер сонургалыңа аайы-биле аңгы-аңгы эртем, спортчу, культурлуг хемчеглерге хаара туттунган. Олар делегей, Россия чергелиг спартакиадаларга, эртем конференцияларынга, мөөрей, фестивальдарга чедишкинниг кижип, төрзэн чуртун алдар-жыдып турар.

Тываның чаңгыс дээди өөредилге черининг студентилерининг чайынналчак спортчу чедишкиннерининг дугайында солуннардан, теледамчыдылгалардан доктаамал номчуп, көрүп турар бис. Ук факультеттинг студентизи, спорт мастеринге кандидат, кикбоксинг маргылдааларының каш дакпыр тиилекчизи Олча Монгуш-биле чай кадында чугаалаштым: "Бо чылын университетти дооскаш, улаштыр ийги дээди эртем чедип алыр бодадым мен. "Тергиин доозукчу" деп шаңналга төлөптиг болганым чүгле мээң эвес, а башкыларымның, тренерлеримниң база чедишкинни-дир. Амгы үеде өөренимшаан, Ак-Довурак хоорайның спорт школазында кикбоксинг секция-зының тренери болуп ажилдап турар мен. Спорт дээрге мээң амыдыралым-дыр" – деп, аныяк спортчу чугаалады.

Олча бистиң-биле кады ажилдап чораан солунчу коллегавыс Светлана Өктековна Оожактың хеймер уруу. Авазы дириг чорда-ла, Олча ооң сагыш-сеткилин ээлчеглиг маргылдаа санында тиилелгези-биле өөртүп турган. Чажын чараштыр эдип алган, узун платьелиг, чиңге дурт-сынның кикбоксер кысты көрүпкеш, танывайн бардым. Ооң мур-нунда Олчаны чүгле спортчу идик-хептиг турда көөр турдум. Аныяк спортчуга байыр чедирип, моон соңгаар-даа бүгү талаалыг чедишкиннерни күзедим.

Арыннарында хүлүмзүрүг чайынналып хыпкан самчылар "Вен вальска" салгын-хат дег чиик долганып, хөлде салдаан куулар-ла, дурт-сыны чоргаар, чараш, ээлгир шимчээшкинне-ри-биле көрүкчүлери кайгат-кан. Балга келир үениң студентилери Президентининг Кызыл хоорайда кадет училищезининг, А.М. Бухтуев аттыг 1 дугаар болгаш 14 дугаар школаарның өөреникчилери, ТКУ-нун доозукчулары, башкылары дээш өскелер-даа чараш танцы-самын күүсеткен.

Студент чылдар чүгле оюн-хөгүн чылдары эвес, а кижилер бүрүнүн амыдыралының эң харыысалгалыг чылдары болур. Студентилерниң бот-тускайлаң амыдыралчы чоруу, бурунгаар көрүжү болгаш бедиктерже чүткүлү ынчан көстүп келир.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Олча Монгуш.

Чылыг сактыышкын

КУРБУСТУЖЕ АЪТТАНЫПТЫҢ!

Тыва-тывыстың сайзыралына үлүг-хуузуң харам чокка кириген, улуг салгалдың удуртукчуларына хамааржыр Монгуш Какыйлаевич Шыырап 2019 чылдың январь 9-та 95 харлап чорааш мөчээ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, Тываны хей чылдарда удуртуп турган Ш.Д. Ооржак өг-бүлөзи-биле база яамылар болгаш албан черлериниң удуртукчулары М.К. Шыыраптың сөөлгү орунче, ооң өг-бүлөзиниң кажыдалын кады үлежип келгеннер. Чевээнге дөргүл-төрели, ажи-төлү, 70 чыл кады чурттаан эжинден аңгы кады ажылдап, эдержип, кожа чурттап келген чоок өңүктөри Дандар-оол Ооржак, Алдын-оол Канзай, Владимир Хемер-оол база Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак, Тываның Хоочуннар даргазы Саган-оол Долгар олар кажыдалдың чылыг-чымчак сөстөрүн аңаа илередип, М.К. Шыырап-биле кезээ мөңгөдө байырлашкан. Тыва чуртунуң сайзыралы дээш мога-шылап чок ажылдаан узун назылыг өгбеге мөгейиг шериг езузу-биле агаарже үш удаа чарлышкынның боо дааштаашкынын кылган.

Улуг өгбевисти сөөлгү орунче үдээш, ооң дугайында чылыг сактыышкынны бижикседим.

2014 чылдың апрель айда М.К. Шыырап 90 харлаан юбилейинге бисти чалаан. Оон бээр 5 чылга бичии-ле четпээн. Ынчан ооң чугаа-сөзүнүң чечен-мергенин, бодунуң мөге-күштүүн, чарт угааннын, езулуг тыва эр кижиниң мөзү-бүдүжү сиңикенин ынчангы чугаазы сагындырды: "Беш, алды харлыг тургаш хой кадарып чорумда, бир баалыктан бөрү үнө халып келгеш, тура дүшкен. Удур-дөдир элээн көржүп алгаш турган бис. Оон бөрү хая көрүнгөш, дөдир маңнап чорупкан. Ол чүп? Бөрүнү дерзии араатан дээр болгай?" — диди. Шынап-ла, тывызыксыг айтырыг аа? Ол дээр бичии кижиниң алгырып, коргуп деспээни, дидим чүректиг туружу деп санаар-дыр мен. Шак мындыг өгбелеривис аныяк-өскөнгө дириг үлегер.

Бис Ким Данилович-биле 1964 чылда өгленип алганымыста, найысылалымыстың ынчангы хөгжүм-шии театрынче, "Найырал", "Пионер", "Восток", "Каа-Хем" кинотеатрларынче доктаамал баар бис. Ол ышкаш чурумалдыг чараш гостелло аттыг дыштанылга парыгыңче эдержипкеш базаптар бис.

Шурумаа Шулукаевна, Монгуш Какыйлаевич Шыыраптар.

Ол үеде хоорайымыстың интернационал интеллигенциязы аажок идепкейи турган. Оларның аразында бир тыва өг-бүлени көргөн санымда онзазынар мен. Олар кайы-бир черге чорда, караам аңаа дораан илдигер. Чүге дээр өттүнүп көрүп алыр чүүлдер-ле хей: кайызы-даа узун, дорт сынныг, кеткен идик-хеви, арын-шырайы чараш, көрүштүг. Эр кижии кадайының холун ыяк чедип алыр, боттарының аразында көрүжү, чугаалажыры аянныг.

Бир дыштаныр хүнде Кимниң эжи Тока дарганың оглу Валера "Орбитада" дачаже бисти эдертип апарган. "Ында спорт шөлүңгө даргалар чыгыр чүве, барып көрээли" — дээн. Чеде бээривиске, Тока дарга баштаан хол бөмбүү ойнаан турлар. Аңаа сонургаарым өг-бүлени база магадап көрдүм. "Ол дээр Шыырап дээр дарга-дыр, өөнүң иштин Шурумаа Шулукаевна дээр" — деп айтып бердилер. Ынчан үлегер алыр кижилеримниң атысын билип алганым ол.

Сөөлүңдө журналист апаргаш, кайызындан-даа каш-даа катап интервью алдым. Шурумаа Шулукаевна-биле херээженнер шимчээшкениниң ажылын чырыдып-даа турдувус. Бо өг-бүлө тыва радионуң доктаамал дыңнакчылары, авторлары, мөгейикчилери болду.

Ш.Ш. Шыырап "Үлөриң арыннары" деп ном бижээш, белекке берген. Ол номдан бо өг-бүлениң дугайында улам хандыр билдим. Номун кады чурттаан

уругларының ачазы 85, боду 80, өг-бүлө тудуп чуртаанындан 60 чыл болганына тураскааткан. Ында төрүттүнген, до-руккан чуртун, аралажып, дузалажып чораан чоок кижилерин тода, чараш, бөдүүн сөстөр-биле бижээш. Оларның эртем-билиг чедип алыр дээш күзел-соруунуң күштүүн, ынакшылының чаражын. Ынчангаш-ла 70 чыл кады чурттап келгеннери ол боор. Оон ыңай эдеришкен эш-өөрүңгө хумагалыын, найыралдыын. Олар-биле хостуг үлөриңи шын, ажыктыг эрттирип турганын база бижээш.

Ону номчааш, ол үеде бистиң эштеривис-биле бир таварылганы сактып келдим. Ким Данилович комсомол обкомунга ажылдап турган. "Партия, комсомол ажылдакчылары өг-бүлөзи-биле өскөлөргө үлегер болуп, хаактап дыштаныр" деп кыйгырыг салган.

1965 чылдың март 8-те чүве. Комсомол обкомунуң коллективи Хербис даанче үнүп дыштаныр болган. Парк аксынга чыгыр дээн. Ким кончуг дүрген бодунга хаак, меңээ божуур айым чоокшулаан боорга, шанап прокаттап эккелген. Ол шагда айыткан шактан озалдаар деп чүве турбас. Ынчалза-даа Алдын-оол Канзай биле Өлзей эштеривис саадаан. Ынчан олар бот оолдар турганнар. Чоруур дей бергенивисте Өлзей бо халып келди. Арны куу тос дег ак, дөдидээни аажок: "Эжим Алдын-биле кежээ печкавысты дуглай идипкен бис. Харын канчап отуп келген мен, бажым угдунмас, кускум

кээр, туруп шыдавас мен. Оон бо шааптым, угаарлаан-дыр бис дээр. Эжим Алдын-оолду тыртарымга өлүг. Эжимниң будундан арай боорда, каар сөөртүп үндүргөш, эмчи чалап маңнап келдим" — деп бо. "Чана дээривиске-даа ынаваан. Эживис бот кончуг эрес-шооаа кижии чораан. Ша чаар Канзайның тынын алган эжи.

Хербис даанга кээривиске, тия обкомунуң хамык даргалары бүлелери-биле дыштанып тур. Дан хаактыг хыыладыр бадып тур. Оларның аразында Шыыраптар бар. Салчак Калбак-Хөрекович Тока көргөш: "Хаа, кончуг улуг генерал бо кажыл!" — дээш, холум тудуп, мени а чаптаан. Тока дарга дыка бөдүүн, ба кижии. Оон каш хонгаш кадык-чаага божудум.

Ол үеде аныяктарга үлегерли бүлелер С.К.-Х. Тока, Т.Ш. Долчан, Т.Ч. Норбу, М.К. Шыырап, Г.Ч. Шир, Ю.Л. Аранчин, К.Б. Март-оол, Д. Ооржак дээш өскөлөр-даа. Олар ы чон аразында, каяа-даа чоруур, дык бөдүүн үе.

Кижии чуртталгазын шын башка кадык чаагай амыдырал дээш демис болза, 90, 100-даа хар ажыр чурт Ону Шыыраптар бадыткаан. Монгуш кыйлаевич апрельде 95 харлаар тур. Шурумаа Шулукаевна январь 10-д харлаан. Бо өг-бүлениң уруглары М. Монгушовна чедииникиниң сайгарлы спортчу. Оглу Юрий Монгушович инж эртемниг. Телерадиокомпанияга ажылдап турдувус. Ол бистиң хол бе команданың капитаны турду. О үезинде спартакиадаларга I, II чедүшпейн турдувус.

1990 чылда "Кашпагай бол, өң деп спортчу радиожурналды бө бүледен үндезилеп, чогадыкчы с кирген ажылдап турдум. Мындыг гамчыктыг өг-бүлө-биле чартык чүс ажыг эгин кожа чурттап чораанын чоргаарланыр болгаш хей-аъды бөдик чор бис. Бис өг-бүлө болга бээр бо чылын 55 чыл, журналист 50 чыл үзүк чок ажылдап чор мен. Буянныг кижилерниң салдары дээр дир турарларга ол хире күштүг дээр херечизи ол.

Монгуш Какыйлаевич Шыырап чоокта чаа дуу оранче үдөдүс. Дандар-оол Көк-Хунаевич Оор "Аа аъдың мунупкаш, Курбустуже у аъттаныптың! Сарыг шажынны-б алырга, эки кижии катап төрүттүң деп йөрээген. Бистиң өг-бүлө база каттыштывыс.

Светлана ДАНЗЫН-О
РФ-тиң Журналистер эвилели
кежиг

Культура амыдыралы

ХООЧУННАРНЫҢ ХАРЫЛЗАА КӨВҮРҮҮ

Кызыл хоорайда Тыва Үндезин культура төвүнүн баазасында «Ак баштыгларның алдын үүжөзи» болгаш «Хоочуннар» ийи бөлүк ажылдап турар.

2018 чылдың декабрьның 19-та ийи бөлүк Тес-Хем кожуунуң Белдир-Арыг сумузунга аалдап чедип чораан. Ооң мурнунда апрель айда белдир-арыгчылар Кызылда хоочуннарга кээп чорааннар. Удур-дөдир харылзааның көвүрүүнүң байырлыг ажыдышкыны апрельде болганы ол. Ам кызылчылар харылзаа көвүрүүнүң байырлыг хаашкынында келгенивис ол.

Дүш үезинде Белдир-Арыг суму-зунуң Сергей Ланзы аттыг Культура бажынынга бистерни хүндүткелдиң ак кадактары-биле чылыг-чымчак уткуп алдылар. 2017 чылда ТР-ниң Культура яамызы бо клубка капиталдыг септелгени чорутканындан ол таныттынмас кылдыр өскерилген, чырык, чылыг, дөдөгем апарган ышкаш болду. Оон аңгыда аңаа янзы-бүрү культурлуг хемчеглер

удаа-дараа эртип турар апарганынга белдир-арыгчылар чоргаарланып турар. Культура бажынының директору Раиса Соян, хоочуннар даргазы Чечена Бадарчы олар-биле Хоочуннарның харылзаа көвүрүүнүң байырлыг хаашкынының программасын дугуржуп сүмөлештивис: байыр чедиришкени; ийи таланың концерти; арга-дуржулга солчурунун мастер-класстары; хоочуннар дискотеказы.

Белдир-Арыг суму чагыргазының даргазы М.С. Самдарак ийи таланың төөгүлүг харылзаанын өөрүшкү-биле деткип, кыштың соогу дивейн, алдын өртектиг арга-дуржулганын солчуп чедип келген хоочуннарга өөрүп четтиргенин илередип, харылзааны моон соңгаар-даа уламчылаарын чагаан.

Тыва Республиканың мөңгүн баштыг волонтерлар хей-ниити каттыжышкынының даргазы Валентина Сандыковна Кандан каттыжышкынның кылып турар ажыл-чорудулгазы-биле таныштырды. Тес-Хем кожуун чагыргазының аныяктар болгаш спорт талазы-биле

ажыл чорудар специализи Ч.В. Чамзырай кожуун чагыргазының мурнундан хоочуннарга байыр чедиргеш, чедииникиннери күзээш.

Ийи таланың концертин чон магадап көргөн. Культура бажынының «Дамырак» ансамбли, Чыргаланды ортумак школазының 8-9 класстарының өөреникчилери чыылганнар аян туткан. «Белек» уруглар садының чаштары кырган-ава, кырган-ачаларга тураскааткан ыры-шүлүктөрүн бараалгаткан.

«Хоочуннар» бөлүүнүң концертин эгелээринин мурнунда ооң удуртукчузу ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, Улуг-Хем кожуунуң хүндүлүг хамаатызы Мария Монгушовна Шожукпан бөлүүнүң кежигүннери-биле таныштырды. Ч.С. Монгуш, Н.К. Дамбыл, Т.Э. Оюн, Б.С. Донгак, Е.Б. Саая олар республиканың «Көк аржыылчыгаш» фестивалының лауреаттары, солун концерттери-биле хей-хей кожуун, сумуларны кезип каапкан дуржулгалыг артистер-дир. «Ак баштыгларның алдын үүжөзи» бөлүктүң кежигүннери Сарыг-оол Санчьевич Куулар, Александр Казакович Сандак, Дайгымаа Астыкпановна Дарыма, Лидия Херлиевна Иргит, Солаан Шалыкович Себен — шупту ховар салым-чаянныг

хоочуннар-ла болгай. Бөлүктүң дир ру, Тыва АССР-ниң культуразының дарлыг ажылдакчызы Чечек Салчак Монгуштуң удуртулгазы-биле ырла турда, кайгамчык-ла.

Ужуражылга-байырлап хоочуннар ийи таладан арга-дуржулга солчуп биле уламчылаан. Бот-боттары-б таныжарындан аңгыда хоочуннар т аймактарының аразында харылзаа быжыглаарына хамаарыштыр кы чорудуп турар ажылдарының арга-жулгазы-биле үлөшкен. Шагаа байы-лын чыл санында кайы-бир төрөл ба аайы-биле эрттирип турарының онза талаларын сайгарып, солун чуга кылганнар.

Төнчүзүңдө харылзаа көвүрүү байырлыг хаашкынын хоочуннар дискотеказы-биле доостувус. Белдир-арыглар-биле байырлашкаш, суй белекте солчуп, аштанып-чемненип, шайла хей-аъдывыс бөдик, орук дургаар лажып чанып келдивис. База катап рашкыже, хүндүлүг белдир-арыгчы

Серенмаа ШОЙД
«Ак баштыгларның ал
үүжөзи» хоочуннар бөлүү
даргазының оралакчы

Кызыл хоо

Алгы-кеш эттээринге мастер-класс

АЖЫКТЫГ ӨӨРЕДИЛГЕ

Январь 23-түн хүнүнде Тыва-
политехниктиг ортумак
едилге чериниң баазына
публиканың ырак-чоок кожуун-
ындан алгы-кешти чымчадыр
ээрин көрүп алыр дээн улус
ү-биле чыгып келген.

Тайгы кезээнде ТР-ниң Көдээ
гый яамызы, Сайгарлыкчыларны
фондунуң төлээлери чыылган-
айыр чедирип кичээлди айткан,
мени берген. Оон соонда Ша-
ында «Усма» бүдүрүлгениң ээзи
Кырлыг-Кара алгы-кеш эттээр
биле арга-дуржулгазын солчуп,
жиниң дугайында чугаалап бер-
мастер-классты эрттирери-биле
алгы-кежин, дериг-херекселин
алгаш келген болган.

Дың алгы-кежин чымчадыр эттээр-
адыр Мартович кончуг тодазы-
айылбырлап, канчаар кылырын
п тура хүнзэн. Бо мастер-класс-
ургаан улус иткилежип-иткилежип
ннарында тырттырып, чамдык-
жип-даа ап турдулар. Алгы-кешти
ыр эттээр чаа дериг-херекселди
мнуң мастер башкызы Алексей
н шеверлеп кылган. Мындыг эки
ың канчаар эгелээнин ТР-ниң
лыкчылар деткиир фондузунуң
ы Буян Данзурун мынчаар та-
рган:

рткен чылдың ноябрь айда
иң сайгарлыкчылары-биле кады
атор хоорайга чедип, Ортун-Ба-
хууда сайгарлыкчы-биле ужура-
лааштыыс. Моолдар база өске
оттарының чажыттарын дамчыда-
евес чорду, чүгле бо сайгарлыкчы
эрешкени ол-дур. А Алексей ол
лыкчының биче бүдүрүлгезинге
ш чымчадыр эттээр дериг-херек-
сонуургавышаан, өөренип алгаш
Байбек Надажапович Монгуш-би-
оон-даа өске аймактарга чедип,
гелерни сонугаан бис. Алгы-
олбаазырадып турар улуг-биче
гелер дыка хөй-дүр. Моолдарның
герин көргөш-ле, мындыг биче
гелерни бистиң суурларывыска
ргузуп болур-дур дээш, алгы-
мастер-классты чарлаанывыс
ны чымчадыр эттээр дериг-хе-
и бистен садып ап база болур,
ап, айтырып турар улус бар
агыларны хүлээп ап турар бис.
алгы-кежин октабайн, суурларга
үрүлгелер тургузуп ажилдаар үе
дараазында мындыг өөредилгени
зонага эрттирер дээш, мынчаар-
нап турар бис – дээш, чугаазын
а, улаштыр "алдын холдуг" мас-
сей Хоюгбан база немепти:

ол чуртун сонугаавышаан,
а ажил-ижин база дыка мага-

дадым. Бир айның дургузунда моол-
дар-биле имнежип-домнажып тургаш,
бо херекселдерни канчаар кылганын
көрүп, чамдыкта бодум-даа ам мынчаар
кылыптар-дыр дээш, сүмелеп-даа тур-
дум. Биче бүдүрүлгениң ээзи боду орус
дылга бичии чугаалап шыдаар, а арткан-
нары орустап шуут билбес. Моол чоннуң
кара ажилга кызымаккай шудургузун
кайгадым. Оон ыңай малдың бичии-даа
дүгүн, кежин октавас, дыка камныг чон-
дур. Бисте болза, хой кештерин октапкан
чыдар, херекке шуут албас, ыянчыг-дыр
бис. Алгы-кешти эттээр херекселди
олардан дөзевилеп көргөш, улуг электри
күжү чарыгдаттынмас кылдыр чогаадып
тургузуп алдывыс. Бо мастер-класс-
та ажиллап турары ол-дур. Ол моол
сайгарлыкчыда дөрт мастер ажилдап
турар, бир-ийизи демир-дезин кылыр,
оон ийизи ыяш-биле чазаныр, мынчаар
үлежип алгаш, беш хире хонукта кылып
тургузуптар. Шевер оолдарның кылыптар
ажылы-дыр, боттарының чогаадыкчызы,
физика талазы-биле тывызык аргазы
херек чүве-дир ийин.

Бо даргаларның чугаалап турары
чөптүг. Суурларга тургузуп алыр болза,
кончуг таарымчалыг, малчыннар алгы-
кежин оларга дужааптар, оон улаштыр
алгыны чымчаткаш, үндүр садып-сайга-

Маадыр Кырлыг-Кара алгыны чымчадыр эттеп берип турары.

рып алыр арга бар-ла-дыр. Бо мастер-
класста улустуң хөй кезии кожууннардан
келгилзэн, Кырлыг-Карадан айтырты-
нып-айтыртынып, дептержигештеринде
бижи-ле олурдулар.

Дараазында хүнде алгы-кештиң кыр-
тыжын арыглаар херекселде Мөңгүн-
Тайгадан Сергей Доңгак хол-будун
одура тырттырып алгы дег ажилдаан
тур, Кырлыг-Кара мастер чанында ай-
тып берип, тайылбырлаан. Баштайгы
дээрзинде холдарын эдиктир техникага

ажылдаарына өөрениги дээр деп,
ол чугаалап турду. Оон ыңай Чаа-Хөл
чурттуг Светлана Куулар Маадырның
алгыларын садып алгаш, тыва тоннар
даарап турарын база оларның чымыштыг
ажыл-ижин онзалады. Кызыл хоорайдан
Анай-Хаак Оюн калбак ыяшта киш кежи
чадып алган, эдирээ ышкаш демир-биле
шырыңмазын сүүрген тур. Дүүн кезээ
мастерден айтырып алгаш, киш кеште-
рин хондур шыгыдып кааш, ам ап алгаш,
маңаа чымчадып алыр дээш келгенин ол
чугаалады. Оон-даа өскелер боттарының
бодалдары-биле үлешкенер:

Чечен-оол Седен-Дамбаа, Өвүр ко-
жуунда Чаа-Суур сумузуң баштыңы:
«Бистиң кожуунувус Моол чурту-биле
кызыгаарлажып чыдар болгаш, үргүлчү
Улангомче кирип, моолдарның ажил-
агынын сонугаан көрүп турар бис. Ол
хоорайда алгы-кеш кылыр улуг бүдүрүлгө
бар чорду. Алгыны чымчадыр чуур
доскаарлары улуг-улуг, оон өске-даа
херексели бүрүнү-биле дериттинген,
ажыл-агыны калбарган бүдүрүлгелерниң
бирээзи болду. Шынап-ла, алгы-кешти
октап чорбайн, мынчаар эттеп кылыр
болза, ажырбас хире. А бо мастер-
класста суурдан оолдар эдиртип ал-
гаш келдим. Маңаа база көрүп алгаш,
оон Шагаан-Арыгга барып, Маадыр
Кырлыг-Караның бүдүрүлгезинге дуза-
лашпышаан, өөренип алыр кылдыр база
дугуржуп алдывыс. Ынчангаш суурга
биче бүдүрүлгө тургузар сорулгалыг бис.
Кайда-даа ажилдабайн турар шырак
оолдар бар-дыр, оларны эвилелдеп тур
мен».

Сайзана Маадыр, Тес-Хем кожуун:
«О-Шынаа школазында башкылап турар
мен. Улуг класстың өөреникчилери тех-
нология кичээлинде алгыны хол-биле
шаандагы чингине тыва езу-биле кылып
турарлар. Уругларга алгы-кеш-биле кан-
чаар ажилдаарын өөредир сорулга-биле
мындыг ажилды эгелзэн бис. Амдызын-
да чаа-ла эге чадазында, алгыны дузааш,
божалап алырын кончуг эки билирлер.
Ам улаштыр өөренип чоруптар планныг
бис, бо мастер дыка эки тайылбырлап
берип тур, моон-даа соңгаар мындыг
чижектиг өөредилгелерден эрттирерин
сүмелээр мен».

Кызыл кожуундан Дарисю Данзурун
алгыларын ап алгаш келгеш, айтырып,
дилеп алгаш, эттедип турду. Араттар
база дыка идепкейлиг болган, ол-ла
кожуундан Альберт Янчат, Мерген Дун-
гар-оол, Сүт-Хөлден Наталья Доржу,
Таңдыдан Өнер-оол Чооду, Барыын-Хем-
чиктен Омак Хомушку, Тожудан Галина
Ондар дээш оон-даа өске сонугаактар-
ны демдегледип болур.

Шынап-ла, шак мындыг өөредил-
гелерни эрттирери күзенчиг, чүге дээрге
көрүп келген, сонугаан улус дыка хөй,
мырыңай сыңышпайн иткилешкен, чам-
дыктары мырыңай шыгыгып турган.

Алгы-кештиң хааны Маадырның
ажылының дугайында январь 22-де
үнгөн «Шын» солунда база бижээнин
номчукчу сактып олур боор. Алгы-кешти
кылырының талазы-биле дыка ажыктыг
өөредилге болганын онзалаары чугула.

Ася ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Политехниктиг техникумнуң мастери Алексей Хоюгбан.

Өөредилгениң киржикчилери.

Чадаананың уран чүүл школазының 60 чылдаанынга

БАЯНИСТ

1959 чылда Чадаанага уругларның бир дугаар хөгжүм школазын Семен Лукич Бухтуев ажиткаш, директорлавышаан, баян башкызы болуп ажилдап эгелээн. А 2019 чылда школавыстың 60 чыл болган байырлалын эрттирер дээш белеткел ажилдары чоруп турар. Ынчангаш бо чылдың апрель 26-да Чадаананың уран чүүл школазынга ажилдап чораан башкыларны, ажилчынарны, доозукчуларыны чалап, улуг идегел-биле манап турар бис.

Мен, 1979 чылда Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, улаштыр Чадаанада уругларның хөгжүм школазынга баян башкылап ажилдап кирдим. Чаа ажилдап келген чылдарымны сактып, хей-ле эрткен үелеримни бодап, оон бээр 40 чыл билдиртпейн эрте бергенинге бүзүрөксевейн бижип олур мен. Ынчангаш сагыш-сеткилимни «Шын» солунун таварыштыр бижип, номчукчу-

ларга сонуградып, сеткил-сагыжымны үлөжиксидим.

Баштай, чаа-ла ажилдап келген чылымда культура килдизиниң даргазы Саар-оол Сундукаевич Монгуш, музыка школазының директору Виктор Петрович Мелков турган. Школаның коллективи интернационалчы, орус, тыва, украин, армян ажилчылар болгаш башкылар аажок демниг, идепкейлиг, хей-ниитичи чорааннар. Школага өөредилге эргелекчизи Ксения Васильевна Горшкова, ажил-агый эргелекчизи Эрнест Григорьевна, таңнылы Көк Узун-Сарыговна Тамдын, одакчызы Григорий Вениаминович Мамприян, аштакчылары Галина Сапыковна Ховалыг, Чолдак-Кара

Кенденовна Ондар школавыстың арыг-силиин харыылап турганнар.

Ол үеде школага орус улустуң хөгжүм оркестриниң удуртукчузунга Хувар Дембилдеевна Күжүгет, үрер-хөгжүм башкызы Константин Чүлдүмович Тамдын, баянны Виктор Петрович Мелков, Май-оол Бавуу-Доржуевич Ондар, аккордеон-биле баянны Чечек-оол Шойданович Кара-Сал, теория билиглерин Сайын Күртүлековна Сат, ниити ырыны Биче-оол Шыдыраевич Ондар, Татьяна Ивановна Волченко, фортепиано клазын Ксения Васильевна Горшкова, Биче-оол Шыдыраевич Ондар, Татьяна Санчьева-на Кара-Сал, ниити фортепиано клазын Долгар Маңнай-ооловна Ондар, танцы-сам клазын Клара Ендановна Куулар, Нина Дуган-ооловна Ховалыг, чурукчулар клазын Дмитрий Кучан-оолович Саая, Валентина Ховалыговна Сундуй олар удуртуп башкылап турганнар.

Чаа ажилдап келген үемде меңээ арга-сүмезин берип, деткип чораан башкыларым: Биче-оол Ондар, Долгар Ондар, Татьяна Кара-Сал, Виктор Куулар, Татьяна Волченкога өөрүп четтиргенимни парлалга илередип олур мен.

Удаваанда школавис хенертен аныяк кадрлар-биле четчелеттинген. Ол болуушкун мээң кады өөренип чораан эштерим домражылар – Елена Түлүш,

Светлана Ноябрь, Раиса Сат, пианист Хертек, Валентина Петровна, чурт Артур Кара-Сал мээң соомда ажы келгеннер. Ам бо хүнде аравыста арга-сүмө берип чораан, чырык эрте чоруй барган коллегаларымны тап, хомудап чоруур мен.

Хей чылдарның дургузунда доосган өөреникчилерим сеткилимни өөр Тывавыстың аңгы-аңгы булуңнары ажилдап, чурттап чоруурлар. Олар аразында культура уран чүүл тап биле Уран Ондар филармонияда ар Андрей Монгуш Тываның алдарлыг тизи, Буян Монгуш Сарыг-Септин чүүл школазының директору, Джам Монгуш Чөөн-Хемчик кожунуң кура килдизиниң эргелекчизи, Марга Кара-Сал Шамбалыгга уран чүүл шында башкы, Айнаа Донгак Чадаан уран чүүл школазының аныяк башкы Урана Ховалыг Кызылдың уран колледжинде дээш оон-даа өскер чоргаарал-биле адап болур.

Тыва Республиканың Баштыңы бан Кара-оол 2019 чылды күш-ажы кижиниң ажылын үнелеп, улуг чүндүргени кончуг шын. Чөөн-Хемчик жуунуң девискээринде, ылаңгыя башкы ажилчы коллектививиске ажыл-иш бердинген мергежилниң тергил чораан кижилер хей. Бо чагаамда ай-ным кижилерниң хей кезиниң өртемчиде чок-даа болза, чыдыкчы уран талант, салым-чанын салгалдарына, аныяк боттарының өөреникчилер бараалгадып арттырып каан.

Ынчангаш үнүп орап Хей чылында бүгү Тыва чонуу коллегаларымга аас-кежикти дег кадыкшылды, чораан чогул, кылган херээ бүдүп чөдөп йөрээвишаан, «Шын» сол дамчыштыр изиг байыры чедирдим.

Наталья МОНГ
Чадаананың уран
школазының хоочун башкы
Чуруктар автору

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ ТОРГОВ В ФОРМЕ АУКЦИОНА

Администрация Каа-Хемского района
объявляет торги по продаже земельного участка.

Форма торгов – аукцион, открытый по составу участников и по форме подачи предложений.

Дата, время и место проведения и подведения итогов аукциона – 29.02.2019 года в 14-00 (время местное) зал заседаний Администрации Каа-Хемского района по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д.

143, 1-й этаж, тел.: 8(39432) 2-24-69

На открытый аукцион выставляется право на заключение договора купли-продажи земельного участка.

Предмет аукциона сформирован и продается в виде лота (право на заключение договора купли-продажи одного участка – один лот).

Предложения о цене заявляются участниками аукциона открыто, в ходе проведения аукциона.

Категория земель: земли населенных пунктов.

Разрешенное использование: для ведения личного подсобного хозяйства

№ лота	Адрес участка	Площадь кв.м.	Кадастровый номер	Начальная цена, руб.	Сумма задатка, руб.	Шаг аукциона, руб.
				Кадастровая стоимость земельного участка	50 % от начальной цены	В пределах 3 % от начальной цены
1	Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Кок-Хаак, ул. Центральная д. 51	1000	17:04:0501016:85	96470	3850	231

Время и место приема заявок – Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 – в часы работы администрации Каа-Хемского района (с 9.00 часов до 16.00 часов).

Начало и окончание приема заявок: с 9:00 часов 28.01.2019 года до 12:00 часов 28.02.2019 года по местному времени.

Задаток должен быть оплачен в срок не позднее 28.02.2019 года.

Дата, время и место определения участников аукциона – 03.12.2018 года в 14 часов 00 минут (время местное) по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143, 1-й этаж, зал заседаний Администрации Каа-Хемского района.

Заявителям, признанным участниками аукциона, и заявителям, не допущенным к участию в аукционе, организатор аукциона направляет уведомления о принятых в отношении них решениях: не позднее дня, следующего после дня подписания протокола, рассмотрения заявок на участие в аукционе. Организатор аукциона обязан вернуть заявителю, не допущенному к участию в аукционе внесенный им задаток в течение трех рабочих дней со дня оформления протокола приема заявок на участие в аукционе.

Орган местного самоуправления, принявший решение о проведении торгов – Администрация: Каа-Хемского района (Постановление от 17.01.2019 года №08 «О проведении аукциона по продаже земельного участка находящегося муниципальной собственности»).

Организатор торгов – администрация Каа-Хемского района.

Форма заявки, представленных документов, проект договора о задатке купли-продажи земельного участка: в документации по проведению аукциона электронном виде на сайт <http://www.torgi.gov.ru/>, официальном сайте Каа-Хемского района или на бумажных носителях).

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора купли-продажи течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 18.00 часов администрации Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельными ресурсам, строительства и контроля Олет А.А.

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 12463 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 4221

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.

Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).

Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д. Б.Түлүш).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).

Очулга (редактору А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачы.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 0493040001 ИНН 1701008465
КПП 1701010001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн.
Херечилединдугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дүшүлгөн барып болур. Айтыгын саннары бол-
еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш автор-
боттары харыылаар.

Чагылдыг индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаганы
график өзүгээр — 18.00, херек кырында — 17.00
Солун көлбөй барганда, 2-18-10 телефонне до-
дот.